

EMPATİ BECERİSİ PSİKO EĞİTİM PROGRAMININ ÜSTÜN ZEKÂLI ERGENLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ*

Pervin NEDİM BAL**, Yıldız BİLGE***

ÖZ

Bu çalışmanın amacı “Empati Becerisi Psiko Eğitim Programı”nın 6 ve 7. sınıf öğrencisi üstün zekâli ergenler üzerindeki etkisini incelemektir. Araştırma grubu Enderun Yetenekli Çocuklar Merkezi’ne devam eden ve IQ puanı 130 üzerinde olan 60 öğrenciden oluşmaktadır. Bu öğrencilere Bryant (1982) tarafından geliştirilen ve Yüksel (2003) tarafından Türkçeye adapte edilen Çocuklar İçin Empati Ölçeği uygulanmıştır. Öğrencilerden empati puanları 10’un altında olan 16 öğrenci seçilmiş ve seçilen öğrenciler random bir şekilde deney ve kontrol grubu olarak ikiye ayrılmıştır. Araştırmada ön-test son-test kontrol gruplu desen kullanılmıştır. Deney grubuna hazırlanmış olan empati eğitim programı haftada bir defa bir saat olmak üzere toplam sekiz hafta uygulanmıştır. Kontrol grubuna herhangi bir uygulama yapılmamıştır. Araştırmanın verilerini analiz etmek amacıyla deney ve kontrol gruplar arası empati puanlarının karşılaştırılması için Mann-Whitney U testi, grup içi karşılaştırma için de Wilcoxon testi uygulanmıştır. Yapılan analizler sonucunda deney grubunda yer alan öğrencilerin kontrol grubundaki öğrencilere kıyasla empatik beceri düzeylerinin anlamlı düzeyde arttığı görülmüştür. Dolayısıyla uygulanan eğitim programının üstün zekâli ergenlerin empati becerilerini olumlu yönde etkilediği ve empati puanlarında artışa yol açtığı söylenebilir. Bu tür çalışmaların bazı üstünlerde gözlenen asenkronize gelişimin olumlu bir yöne çevrilerek bütün gelişim alanlarında eşzamanlı bir gelişime yol açacağı ve bunun da üstün bireyin yaşamsal verimini arttıracacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: üstün zekâli çocuklar, empati becerisi, empati eğitim programı

THE EFFECT OF EMPATHY SKILLS PSYCHO TRAINING PROGRAM ON GIFTED ADOLESCENTS

ABSTRACT

This study aims to examine the effect of “Empathy Skills Psycho Training Program” on the gifted adolescents studying in 6th and 7th grades. The sample consists of 60 students with IQ scores of above 130 and study in Enderun Gifted Children Center. Bryant’s Empathy Scale for Children, developed in 1982 and adapted into Turkish by Yüksel in 2003, was administered to these students. 16 students with empathy scores below 10 were chosen, and randomly separated into two groups as experimental and control groups. Pretest and posttest control group design was used in the study. Prepared Empathy Training Program was conducted on experimental group once a week for an hour, totally eight weeks. No treatment was given to the control group. Mann-Whitney U and Wilcoxon tests were used to analyze the data

* 22-25 Eylül 2014 tarihlerinde İstanbul Üniversitesi Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi tarafından düzenlenen “4. Ulusal Üstün Zekâlıların ve Yeteneklilerin Eğitimi Kongresi: Üstünler ve Gelecek” kongresinde kısa bir özet sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Yrd. Doç. Dr., Fatih Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İstanbul, Türkiye, pervinbal@fatih.edu.tr

*** Doktora Öğrencisi, Fatih Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İstanbul, Türkiye, yildizbilge@hotmail.com

and it was seen that empathy skill levels of the students in experimental group have increased significantly compared to the students in control group. So, it can be said that the applied training program affected empathy skills of gifted adolescents positively and led to an increase in their empathy scores. It is thought that this kind of studies will lead to equal development in all developmental areas by converting the asynchronous development into a positive way, which will increase the life efficiency of gifted individuals.

Keywords: *gifted children, empathy, empathic skill, empathy training*

1. GİRİŞ

Son yıllarda psikoloji biliminin daha kabul edilir ve hatta popüler bir bilim olmasıyla birlikte bu bilimin içinde yer alan kavramların bazıları yaygın bir kullanıma sahip olmaya başlamıştır. O kavramlardan biri ve belki de en sık kullanılanı empatidir. Birçoğumuz herhangi bir çatışma ya da çözümsüzlük durumunda olan iki kişiden birinin diğerine empatik olması talebinde bulunduğu şahit olmuşuzdur. Aslında bu talepte öne çıkan en önemli unsur kişinin anlaşılmaya dair duyduğu istek ve ihtiyaçtır. Anlaşılma isteği genellikle hem bu türden problem durumlarında hem de toplum içinde az sayıda bir temsile sahip (örneğin; özürlü grupları, ırksal azınlıklar, üstün yetenekliler vb.) olmaktan doğan anlaşılama durumlarında karşımıza çıkabilmektedir. Empatik anlayışa ihtiyaç duyan gruplardan birini de üstün zekâlı veya üstün yetenekli bireyler oluşturmaktadır. Bu ve benzeri grup üyelerinin tam ve doğru anlaşılmasını sağlaması açısından empati kavramı önemli bir kavram olarak değerlendirilmektedir.

Empati bir kişiyle girilen etkileşim süresince ortaya çıkan davranış, duygu ve düşüncelerin altında yatan bağlantıları görebilme ve yaklaşık olarak kişinin yaşadığı şeyleri anlama şeklinde tanımlanabilecek bir başkasının dünyasına girebilme yeteneğidir (Ivey, Ivey ve Morgan, 1997).

Barnett'in (1990, s.146) aktardığına göre, bazı yazar ve araştırmacılar, (Borke, 1971; Buckley, Siegel ve Ness,1979; Greenspan, Barenboim ve Chandler, 1976)) empatiyi bir başka bireyin duygu ve düşüncelerini tanımayı ve anlamayı sağlayan bilişsel bir yetenek olarak tanımlamaktadır. Aksi görüşte olanlar (Batson ve Coke,1981; Feshbach, 1978; Hoffman, 1982; Sawin, 1979; Staub, 1978; Stotland, 1969) ise, empatiyi başka bir bireyin duygusuyla tamamen özdeşleşmeksizin bir duygunun benzer bir şekilde yaşanması olarak ifade etmektedirler. Empati konusundaki bu iki görüşün yol açtığı kavramsal tartışmada temel mesele, empatinin bilişsel bir bileşen olmasının yanı sıra hangi ölçüde duygusal olup olmadığıdır. Aslında empatinin hem duygusal hem bilişsel unsurlar taşıdığını söylemek muhtemelen yanlış olmayacaktır.

Dökmen (1994, s.135) Rogers'ı referans alarak empati kavramını; "bir insanın kendisini karşısındakinin yerine koyarak onun duygularını ve düşüncelerini doğru olarak anlaması, hissetmesi ve bu durumu ona iletmesi süreci" olarak tanımlamaktadır

Voltan-Acar (1998, s.16) ise empatiyi, "diğerinin duygularının yoğunluğunu ve anlatımını algılama ve anlama yeteneği" olarak ifade etmektedir.

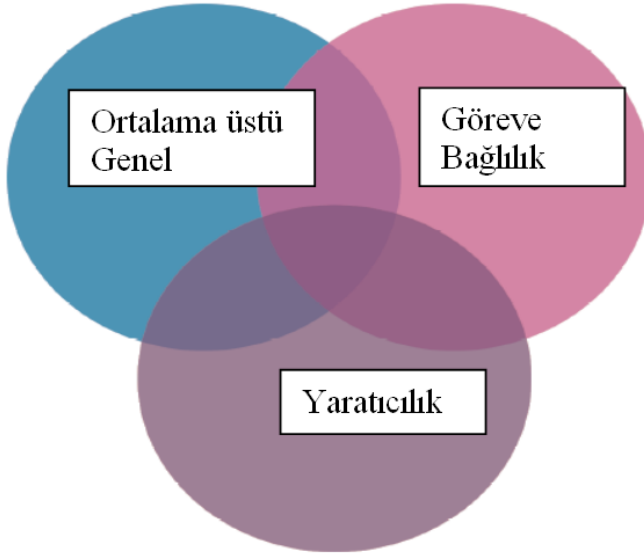
Feshbach'ın (1978) üç parçalı modeline göre empatik bir tepki şu üç şartı gerektirir: 1. Başka duygusal durumları ayırt etme ve tespit etme yeteneği.

2. Diğerinin rolünü ve bakış açısını yakalama yeteneği.

3. Paylaşılan duygusal bir tepki veya olayın çağrışım yapması.

Bütün bu tanımlamalara bakıldığında empati kavramının kişilerarası ilişkilerin ayrılmaz bir parçası olması gerektiği ve bu becerinin geliştirilmesinin toplumsal ve sosyal uyumu arttıracığı anlaşılabacaktır. Özellikle de daha önce de ifade ettiğimiz gibi hem günlük ilişkilerde hem de özel küçük grupların toplumla uyumunda kolaylaştırıcı bir unsur olduğu görülecektir.

Freeman (1985) insanların herhangi bir spesifik alandaki etkinliklerinde güçlerini en üst düzeyde sergileyebilmesi yeterliliğini üstün yetenek olarak tanımlamaktadır. Bu kavram önceleri olağanüstü derecede başarılı çocuklar için kullanılırken, daha sonra bazı testlerde % 2'lik kısımda yer alan puana sahip çocuklar için uygun görülen bir tanım haline gelmiştir. Dünya Sağlık Örgütü 130 ve üstü IQ puanına sahip kişileri “Üstün Yetenekli” olarak tanımlamaktadır (Uzun, 2004, s.18). Sears üstün zekâlı çocukların sosyal, fiziksel, mesleki ve akademik olarak üstün yetişkinler olmaya daha yatkın olduklarını, daha sağlıklı olduklarını ve üniversiteye gitme, profesyonel kariyer yapma ve mutlu evlilik yapma ihtimallerinin daha yüksek olduğunu ifade etmektedir (Sdorow, 1990, s.306-307). Renzulli'ye (1978) göre üstünlüğün tanımlanması tek bir kriterle açıklanamaz, çünkü üstünlük birbirine bağlanmış üç kümenin bileşiminden oluşmaktadır. Bu bileşenler; üstün genel yetenek, göreve bağlılık ve yaratıcılıktır. Üstünlük için bu üç özelliğin etkileşimi gerekmektedir ve her bir özellik bu etkileşimde eşit bir katkıya sahiptir. Şekil-1'de Renzulli'nin “Üç Halka” kuramının bileşenleri yer almaktadır.

Şekil 1. Üstünlüğün bileşenleri.

Silverman'ın (1997) aktardığına göre, üstün yeteneklilik niteliksel olarak normalden farklı bir farkındalık ve içsel deneyimler yaratan, artmış yoğunluk ve ileri kognitif yeteneklerin bir araya geldiği asenkronize bir gelişmedir. Bu asenkroni durumu yüksek entelektüel kapasiteyle birlikte artar (The Columbus Group, 1991). Asenkronize gelişme, ciddi düzeyde

farklı oranlarda kendini gösteren zihinsel, fiziksel, emosyonel ve sosyal gelişmelerdir. Böyle bir durumda çocuk ileri bilişsel gelişmeden meydana gelen yüksek farkındalıkla başa çıkma noktasında emosyonel olarak hazır olmayabilir (Hollingworth, 1931; Morelock, 1992). Çocuk aynı yaştaki diğer çocuklarla sosyal olarak ve yine yaşıtı çocuklarla eğitimel ve kültürel olarak da uyumsuz olabilir (Terrassier, 1985). Bu asenkronize durumun, bazı üstünlerdeki empatik gelişimi de olumsuz yönde etkilediği düşünölmektedir.

Ayrıca yine üstünlerde yapılan araştırmalar üstün zekâlı çocukların da diğer çocuklar gibi duygusal sorunlar yaşadığını göstermektedir. Üstün zekâlı çocuklar için sorun yaratabilen iki durum vardır: Birincisi çocuğun yeterince zorlanmaması ve bu yüzden de canının sıkılması durumu, ikincisi ise anlaşılılmaktan dolayı sosyal dışlanma tehlikesidir (Jost, 2006, s.81). Bu konuda üstün zekâlı çocuklara dair gözlemlerimiz onların özellikle sosyal anlamda yaşadıkları sorunların kendileriyle yeterli empati kurulamamasından kaynaklandığını düşündürtmektedir. Özellikle de aileler çocuklarının üstün olduğunu fark edemediklerinde çocuklarını anlama, dolayısıyla da empati kurma noktasında yetersiz kalmaktadırlar. Bu sebeple de çocuklar, kendileriyle empati kurulmadığı için empati kurmayı öğrenememekte ve böylece diğer kişilerle empati kurmada zorlanmaktadırlar. Bu noktadan hareketle çalışmamızın amacı, çevresi tarafından yeterince anlaşılmadığı ya da en azından anlaşılma noktasında geç kalındığı için yeterli empati becerisi geliştirememiş olduğunu düşündüğümüz üstün zekâlı çocuklarda empati becerisini arttırmanın mümkün olup olmadığını deneysel bir modelle araştırmaktır.

Zekâ, Gardner'ın ortaya attığı *Çoklu Zekâ Modeli*'ne kadar daha çok zihinsel faaliyetleri yerine getirme becerisi olarak algılanırken Gardner'la birlikte zekânın zihinsel faaliyetlerin dışında başka yetenek alanlarında da karşımıza çıkabileceği dikkatleri çekmeye başlamıştır. Bu durum zekâyı değerlendirme, buna paralel olarak üstün zekâyı ve üstün yeteneği açıklama anlamında önemli gelişmelere yol açmıştır. Ayrıca Gardner'ın *Çoklu Zekâ Modeli*'ni bir adım ileriye taşıdığını ya da en azından Gardner'da yer alan sosyal zekâ alt başlığını ayrıntılı bir şekilde açıklayan Duygusal Zekâ kavramı karşımıza çıkmaktadır. Aslında duygusal zekâ kavramı araştırmamızın kapsamı içerisinde yer almasa da empati becerisinin duygusal zekâ örüntülerinden biri olduğu dikkate alındığında bu kavrama dair bir vurguda bulunmamızın sebebi anlaşılacaktır. Goleman'ın ifade ettiği gibi; duygusal zekânın sosyal bilinç bileşenini oluşturan alt alanlar; empati, örgütsel bilinç ve hizmet duygusudur.

Empatik anlayışa sahip olan birey, insanların bakış açılarının farkına varacaktır. Bu farkına varış kişinin kendisini, diğer insanların kendilerine özgü gerçekliklerinin içine koyarak onları anlamasını ve kabul etmesini sağlayacaktır (Deniz ve Yılmaz, 2006, s.19).

Empati düzeyi yüksek ya da düşük yetişkinlerin kişilik özelliklerini karşılaştıran araştırma bulguları, empati düzeyi yüksek kişilerin olumlu kişilik özelliklerine sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Empatik becerisi yüksek kişilerin sevecen, hoşgörölü, kendini olduğu gibi kabul eden kişiler oldukları tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra empatik becerisi yüksek kişilerin olumlu ruhsal gelişime sahip oldukları, özsaygı düzeylerinin yüksek olduğu da bulunmuştur. Ayrıca empatik becerisi yüksek olan çocukların kişisel ve sosyal uyumlarının, empatik becerisi düşük olan çocuklara göre daha olumlu olduğu saptanmıştır.

Ölkemizde empatik beceri geliştirmeye dair eğitim programının uygulandığı az sayıda çalışma (Gemici 2012; Sortullu, 2011; Yılmaz, 2013) bulunmaktadır ve bu çalışmalarda uygulanan eğitim programlarının empati puanını yükselttiği doğrultusunda sonuçlar elde edilmiştir. Ayrıca Şahin ve Akbaba (2010, s.331-342) empati geliştirme programının ço-

cuklardaki zorbalığa etkisini incelemiş ve programın zorbalık seviyelerini düşürdüğünü gözlemlemişlerdir. Üstün zekâlılarda empati (Akkan, 2012) konusunda ise üstün zekâlı 6-8. sınıf öğrencilerinin iki farklı akademik ortamdaki sosyometrik statülerine göre empatik eğilimleri, yaşam doyumları ve aile yaşantıları karşılaştırmalı bir çalışmayla ele alınmış, kabul gören statüde yer alan öğrencilerin empati düzeyleri daha yüksek bulunmuştur. Yapılan diğer bir çalışmada (Uyaroğlu, 2011) üstün yetenekli ve normal gelişim gösteren ilköğretim öğrencilerinin empati becerileri ve duygusal zekâ düzeyleri ile anne-baba tutumları arasındaki ilişki incelenmiştir. Normal çocuklarda annelerdeki demokratik tutum arttıkça karşısındakinin duygularını anlama puanının arttığı, fakat üstün yetenekli çocuklarda annelerdeki demokratik tutum puanı arttıkça karşısındakinin duygularını anlama puanlarının azaldığı şeklinde bir sonuç elde edilmiştir. Annelerin demokratik tutum sergilemesinin normal çocuklarda karşısındakinin anlama düzeyini artırırken üstün yetenekli çocuklarda düşürmesi oldukça dikkat çekicidir. Ayrıca Köksal (2007) tarafından yapılan bir başka çalışmada ise, üstün zekâlı çocuklarda duygusal zekâyı geliştirmeye yönelik bir program geliştirilmiş ve bu çalışmada, üstün zekâlı öğrenciler için hazırlanan duygusal zekâ geliştirme programının öğrencilerin duygusal zekâ seviyelerini arttırdığı saptanmıştır. Feshbach (1984, s.192-208) yaptığı bir çalışmada ilköğretim düzeyindeki öğrencilerin saldırganlık davranışlarını düzenleyerek olumlu sosyal davranışı teşvik amacıyla bir empati eğitim programı hazırlamıştır. Yine Feshbach (1978, s.14) başka bir çalışmasında empati ile dört duygu durumu arasındaki korelasyonu incelemiştir. Bu duygular; mutluluk, üzüntü, agresyon ve korkudur. Bu araştırmaya göre empatinin en fazla mutlulukla daha sonra üzüntüyle, daha sonra da saldırganlık ve korkuyla ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Yurtdışı makalelerde empati kavramı çoğunlukla saldırganlık ya da zorbalık kavramlarıyla birlikte ele alınmaktadır. Lovett, Sheffield, (2007, s.1-3) çalışmalarında çocuklarda empatiyle agresyon arasında tutarlı bir ilişki bulamazken ergenlerde ise negatif bir ilişki bulmuştur. Björkqvist ve Österman'nın (2000, s.191-200) yaptıkları çalışmada, empatinin saldırgan davranışları azalttığı, empatiyle sosyal zekâ arasında ilişki olduğu, fakat empatinin agresyonu yatıştırıcı etkisi varken sosyal zekânın hem olumlu çatışma hem de anti sosyal çatışma için kullanılan bir unsur olduğu gözlenmiştir. Jolliffe ve Farrington, (2011, s.59-71) düşük empatiyle zorbalık arasında erkeklerde bir ilişki bulurken kızlarda herhangi bir ilişki bulamamışlardır. Fakat yüksek dürtüselliikle zorbalık arasında hem erkek hem de kızlarda bir ilişkinin varlığını saptamışlardır. Castillo, Salguero, Fernández-Berrocal ve Balluerka, (2013, s.883-892) ise yaptıkları çalışmada İspanyol devlet okullarındaki 590 ergen üzerinde duygusal zekâ modeli temelli bir müdahale yapmışlar ve çocuklarda empatinin arttığını, bunun yanı sıra fiziksel/sözel saldırganlığın, öfke, düşmanlık ve kişisel anlaşmazlıkların azaldığını gözlemişlerdir.

Yurtdışı çalışmaların çoğunlukla Dabrowski'nin "Aşırı Duyarlılıklar" teorisine dayandırılarak yapıldığı görülmektedir. Empati kavramı ise, bu teoride yer alan alt başlıklardan biri olması sebebiyle bu çalışmalarda yer almaktadır.

Dabrowski, üstün zekâlılarla ilgili çalışma yapan önemli isimlerden biridir. Ackerman'ın (1997, s.229-236) aktardığına göre Dabrowski kendi danışanları arasında yer alan artistleri, yazarları, üstün çocuk ve adölesanları gözlemleyerek teorisini yapılandırmıştır. Onun ortaya attığı "Aşırı Duyarlılıklar" kavramı üstün zekâlı ve yetenekli çocukları daha iyi anlayabilmemizi sağlayacak bir niteliktedir. Dabrowski, insanın yaşadığı deneyimlerin, kendisindeki duyarlılıkların gelişiminde etkili bir rol oynadığını öne sürmektedir ve beş

farklı aşırı duyarlılık alanı tanımlamaktadır. Bunlar; fiziksel, duygusal, yaratıcı, entelektüel ve duygusal duyarlılıklardır. Dabrowski'ye göre bu duyarlılıklar, üstün yetenekli bireylerin dünya ile daha gelişmiş iletişim kurmasını sağlamaktadır. Dabrowski "Pozitif Dağılıma" teorisindeki bu beş duyarlılık alanını üst düzey gelişimin bir parçası olarak tanımlamaktadır. Bu aşırı duyarlılıklar yetişkinlik döneminde gelişmiş duygusal ve etik gelişimle ve yaratıcı çalışmalarla sonuçlanabilen bir enerji fazlalığına yol açmaktadır. Aşırı duyarlılıklar, uyarılara daha yoğun yanıt vermayla ilgili olarak sinir sistemindeki genetik bir yatkınlıktır ve bu duyarlılıklar "güçlendirme, zenginleştirme, belsleme ve yetenekleri arttırma" özelliklerine sahip olduğu için deneyimler alışılmış olandan daha yoğun yaşanmaktadır (Tolan, 1999). Tillier'in (1999) aktardığına göre, Dabrowski'nin teorisindeki beşinci evreye sadece yaratıcı ifadeler ve üstün yetenekler girer. Bu aşamaya gelenler derin bir *empati* ve anlayışa sahip bireylerdir. Bailey'in (2010) aktardığına göre ise, beşinci evrede; kendiyile barışık olmak ve bireysel deneyimlere sahip olmak aracılığıyla ideal kişiliğe ulaşılır. Bu evrede düşük motivasyon biter yerine empati, özerklik ve özgünlüğün daha üst formları gelir. Yine yurtdışında yapılan çalışmalardan bir diğesinde çocuklarda üstünlüğün duygusal ve sosyal yönlerini keşfetme (Lovecky, 1992, s.18-25) üzerinde durulmuş ve üstün zekâlı çocuklarda yaşam memnuniyeti konusunda boylamsal araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmaya göre, ihtiyaçları konusunda üstün zekâlı çocuklara destek olan –bir başka deyişle empati kuran- ailelerin çocuklarının içinde buldukları gruplarda, yaşam memnuniyetleri en yüksek olan çocuklar oldukları tespit edilmiştir.

Kısaca hem ülkemizde hem yurtdışında yapılan çalışmalarda ya sadece empati becerisi eğitiminin uygulandığı ya da sadece üstün zekâlı çocuklarla ilgili ilişkisel veya karşılaştırmalı çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla üstün zekâlı çocuklarda empati becerisini geliştirmek için eğitim programının uygulanması, ilk kez bizim çalışmamızla gerçekleştirilmiş olacaktır.

Empati insanlar arası ilişkilerde önemi yadsınamayacak bir kavramdır. Çünkü bir ilişkide taraflar birbirine empati yapabiliyorsa o ilişki arkadaşlığa daha kolay dönüşebilmektedir. Özellikle de çevresindeki insanlar tarafından yanlış anlaşılması çok muhtemel olan üstün zekâlı çocuklar için empati daha da önemli bir kavram haline gelmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, üstün zekâlı çocuklara etrafındaki kişilerin empati yapamaması onların da empatiyi öğrenmesini güçleştirmektedir. Yapılan birçok çalışmada üstün zekâlı çocukların benzerleriyle bir araya gelmesinin öneminden bahsedilmektedir. Çünkü bu bir araya gelişler Nasreddin Hoca'nın "*bana eşekten düşmüş birini getirin*" demesi gibi karşılıklı her iki tarafın da birbirini anlamasını sağlamaktadır ve üstün zekâlı çocuklarda yalnızlık duygularının hafiflemesine yol açmaktadır. Aynı zamanda bu bir araya gelişler bu çocuklar için diğer insanları anlama, kendini karşısındakinin yerine koyma becerisini öğrenme noktasında da yararlı olmaktadır. Yukarıda da değindiğimiz gibi üstün zekâlı çocuklarda empati becerisini geliştirme doğrultusunda bir çalışma yapılmamıştır ve bu alandaki boşluğun doldurulması için bu tür çalışma ve araştırmalara ihtiyaç vardır. Ayrıca ülkemizde henüz üstün zekâlı veya yetenekli çocuklara dair yeterli sayıda çalışma bulunmamakta ve bu çocuklar için projeler geliştirilmemektedir. Bu tür çalışmaların hem üstün zekâlı çocuklara bir katkıda bulunacağı hem de onlara dair dikkatin artmasını sağlayacağı düşünülmektedir. Daha önce de bahsedildiği gibi, bu çalışmanın amacı, geliştirilen empati becerisi psiko eğitim programı'nın üstün yetenekli öğrenciler üzerinde etkili olup olmadığını araştırmaktır. Bu çalışma kapsamında aşağıda yer alan hipotezler sınanmıştır:

1. Deney grubu ve kontrol grubunun ön-test puanlarında anlamlı düzeyde bir fark olmayacaktır
2. Deney grubu ve kontrol grubunun son-test puanları arasında anlamlı düzeyde bir fark oluşacaktır
3. Deney grubunun ön-test ve son-test puanları arasında anlamlı bir fark olacaktır
4. Kontrol grubunun ön-test ve son-test puanları arasında anlamlı bir fark olmayacaktır.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Deseni

Bu araştırma, empati becerisini geliştirme psiko eğitim programının 6. ve 7. sınıf öğrencilerine etkisini ortaya çıkarmayı amaçlayan deneysel bir çalışmadır. Ön-test son-test, deney ve kontrol gruplu bir desen olarak düzenlenmiştir. Araştırmanın bağımsız değişkeni empati becerisini geliştirme psiko eğitim programı, bağımlı değişkeni ise, öğrencilerin empati düzeyleridir. Empati becerisini geliştirme psiko eğitim programı deney grubuna haftada bir saatlik oturumlar şeklinde 8 hafta boyunca uygulanmış, kontrol grubuna ise her hangi bir eğitim çalışması yapılmamıştır.

2.2. Çalışma Grubu

Çalışma grubu, Bağcılar Belediyesi'ne bağlı olarak çalışan Enderun Yetenekli Çocuklar Merkezi'ne devam etmekte olan, IQ puanı 130 üzerinde ve dolayısıyla üstün zekalı nitelendirilen 11-13 yaş arası 6. ve 7. sınıflarda öğrenim gören öğrencilerden oluşmaktadır. Toplam 60 öğrenciye "Çocuklar İçin Empati Ölçeği" uygulanmış öğrenciler puanlarına göre sıraya dizilmiş en düşük puanı almış olan, 16 öğrencinin ad ve soyadı bir torbaya atılarak random bir şekilde seçilerek 8 kişilik deney grubu oluşturulmuş diğer 8 öğrenci ise kontrol grubu olarak ayrılmıştır. Test için en düşük puan, ölçeğin Türkçeye çevirisini yapan Yılmaz'ın kendi uygulamasının grup ortalaması olan deney grubu;10.30 ve kontrol grubu; 10.40 puanları referans alınarak 10 puan ve altı olarak belirlenmiştir.

2.3. Veri Toplama Aracı

Bu çalışmada üstün zekâlı çocukların empati düzeyini ölçmek amacıyla Bryant'ın (1982) geliştirdiği ve Yılmaz (2003) tarafından Türkçe adaptasyonu yapılan "Çocuklar ve Ergenler İçin Empati Ölçeği" kullanılmıştır. Ölçeğin orijinalinin iç tutarlılığı, birinci sınıflarda .54, dördüncü sınıflarda .68, yedinci sınıflarda ise .79 hesaplanmıştır. Geçerlik çalışması ise birinci sınıfların ölçekten aldıkları puanlarla Feschbach ve Roe'nun (1968) empati ölçeğinden aldıkları puanların karşılaştırılması ile yapılmıştır ve .05 düzeyinde anlamlı ilişki bulunmuştur. Ayrıca yedinci sınıfların ölçekten aldıkları puanlarla Mehrabian ve Epstein'in ölçeklerinden aldıkları puanlarla karşılaştırılmış ve .001 düzeyinde anlamlı korelasyon bulunmuştur (Yılmaz, 2003, s.74-75).

Ölçeğin Türkiye'de yapılan güvenilirlik çalışmaları iç tutarlık katsayısı ve test-tekrar test tekniğiyle hesaplanmıştır. Üç ilköğretim okulunda 237 öğrenciye uygulanan testlerden elde edilen puanlar üzerinden hesaplanan Cronbach Alpha Katsayısı .70 olarak bulunmuştur. Test-tekrar test yönteminde ise 89 öğrenciye 15 gün arayla iki kez uygulanmış, elde edilen puanlar arasındaki ilişki Pearson-Çarpım Momentler Katsayısı yoluyla hesaplanmış ve $r=.694$ ($p<.001$) olarak bulunmuştur (Yılmaz, 2003, s.75-76).

Geçerlilik çalışması için 237 öğrenciye uygulanan test SPSS programından yararlanılarak

faktör analizine tabi tutulmuş 22 maddeden oluşan ölçek üzerinde Temel Bileşenler Analizi yapılmış ve tek faktörlü çözüm aranmıştır. Maddelerin faktör yükünün birinci faktörde toplandığı anlaşılmıştır. Buna göre .245 ve daha yukarı faktör yüküne sahip maddeler seçilmiştir. İki maddenin faktör yükü .245'in altında kaldığı için bu iki madde çıkarılmıştır. Bu biçimiyle ölçek 20 maddeden oluşmuştur (Yılmaz, 2003, s.76-77).

2.4. Empati Psiko Eğitim Programı

Empati Eğitim Programı için Morganett (2005), Erkan ve Kaya (2005) ve Altınay'ın (2009) grup danışmanlığıyla ilgili etkinlik örneklerinin bulunduğu çeşitli kitaplardan yararlanılmış ve programın son şekli verilmiştir. Program genel olarak bilgilendirme içerikli konuşma ve paylaşımlarda bulunma, farkındalık oluşturma, yanlış duygu ve düşüncelerin değiştirilmesi gibi süreçlerin bulunduğu bilişsel terapi ve gerçeklik terapisi tekniklerini temel alarak hazırlanmıştır.

Çalışma boyunca öğrencilerin empati konusunda bilgilenmesi, bu konuyla ilgili farkındalık kazanması ve kendi duygularını, karşısındaki kişinin duygularını anlama konusunda pratik uygulamalar, yarışmalar, grup içi tartışma ve değerlendirmeler yapma, anılarını paylaşma gibi yöntemlerle öğrencilerin duygularıyla daha fazla temasta bulunması hedeflenmiştir.

3. BULGULAR VE YORUM

Bu bölümde, geliştirilen empati becerisi psiko eğitim programının üstün yetenekli öğrenciler üzerinde etkili olup olmadığını test etmek amacıyla yapılan istatistiksel veri analiz işlemlerine ve sonuçlarına yer verilmiştir. Çalışmamız bir deney bir kontrol grubundan oluşan ve ön-test son-test uygulaması yapılan deneysel desenli bir çalışmadır. Ölçekten elde edilen sonuçlar SPSS 20 programıyla değerlendirilmiştir. Örneklem sayımızın küçük oluşu sebebiyle t-testi yerine nonparametrik bir test olan Mann-Whitney U ve Wilcoxon İşaretler testleri kullanılmıştır. Yapılan analizler sonucu elde edilen bulgular aşağıdaki gibidir. Deney ve kontrol gruplarındaki öğrencilerin empati ölçeğine göre ön-test ve son-testine ilişkin ortalama puan ve standart sapma değerleri Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1

Deney ve Kontrol Gruplarının Empati Ölçeği Ön-Test ve Son-Test Puanlarına İlişkin Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma

Grup	Ön Test			Son Test		
	N	\bar{x}	SS	N	\bar{x}	SS
Deney	8	7,62	1,84	8	12,37	3,38
Kontrol	8	9,37	1,06	8	10,12	0,35

Tablo 1'de de görüldüğü gibi deney grubundaki öğrencilerin ön test ve son test puanları önemli düzeyde bir artış gösterirken (7,62'den 12,37'ye) kontrol grubundaki öğrencilerin ön test ve son test puanları arasında ise küçük bir değişiklik (9,37'den 10,12'ye) gözlenmiştir. Bu sonuçlar, empati eğitim programının bir etkisinin olduğunu göstermektedir.

Ancak verilere, hem gruplar arasındaki farkların hem de grup içi farkların istatistiksel olarak anlamlı düzeyde bir sonuç verip vermeyeceğini görmek amacıyla gruplar arası farklar için Mann-Whitney U testi, grup içi fark içinse Wilcoxon işaretler testi uygulanmıştır. Deney ve kontrol grubunun ön test sonuçlarının karşılaştırıldığı tablo aşağıda yer almaktadır.

Tablo 2

Deney ve Kontrol Grubundaki Öğrencilerin Ön-Test Puanlarının Karşılaştırılmasına İlişkin Bulgular

Grup	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	Z	P
Deney	8	5,88	47,00	14,50	-1,94	0,52
Kontrol	8	11,13	89,00			

Tablo 2 incelendiğinde İki grubun ön-test puanlarının karşılaştırılmasıyla ilgili olarak şunlar söylenebilir. Öğrenciler random bir şekilde seçilmiş olmasına rağmen deney grubuna seçilmiş öğrencilerin empati ölçeği puanları kontrol grubuna kıyasla daha düşük bir eğilim göstermektedir. Ancak yine de, istatistiksel olarak beklendiği gibi iki grup arasında homojen bir yapı vardır, yani iki grup arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($Z = -1.94$, $p = 0.52$ ve $p > .05$).

İki grubun son-test puanlarının Mann-Whitney U testine göre karşılaştırılmasıyla ilgili sonuçlar aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 3

Deney ve Kontrol Grubundaki Öğrencilerin Son-Test Puanlarının Karşılaştırılmasına İlişkin Bulgular

Grup	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	Z	P
Deney	8	10,69	85,50	18,00	-1,62	0,10
Kontrol	8	6,31	50,50			

Tablo 3 incelendiğinde deney ve kontrol grubu arasında ön-testte olduğu gibi son-testte de anlamlı bir fark olmadığı görülmektedir ($Z = -1.626$, $p = 0.10$ ve $p > .05$). Deney grubu kendi içinde belirgin bir artış göstermiş olmasına rağmen örneklem grubu deney ve kontrol grubu olarak ikiye ayrılırken tesadüfi olarak deney grubuna daha düşük puanlı öğrenciler seçildiği için deney grubunun ortalaması daha küçük olmuştur. Bu yüzden deney grubu kendi içinde artmış olduğu buna paralel olarak kontrol grubunun puanlarında bir değişiklik olmadığı için deney ve kontrol gruplarının test puanları birbirine yaklaşmış ve dolayısıyla her iki grup arasında anlamlı bir fark oluşmamıştır. Ancak çalışmamızın ana hedefi empati puanı düşük olan üstün zekâlı öğrencilerin empati eğitimiyle birlikte empati puanlarında bir artışın gözlenmesi olduğu için, çalışmamız açısından önemli olan istatistiksel sonuç, deney ve kontrol grubunun ön-test ve son-test puanlarındaki değişimin anlamlı bir düzeyde olup olmadığı noktasıdır. Bu yüzden Wilcoxon İşaretler testinin sonuçlarını değerlendirmek gerekmektedir. Aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi deney grubunun ön-test ve son-test puanlarında anlamlı bir farklılık gözlenirken ($Z = -2.52$, $p = 0.01$ ve $p < .05$) kontrol grubunun

ön-test ve son-test puanları arasında anlamlı düzeyde bir fark saptanmamıştır ($Z = -1.89$, $p = 0.59$ ve $p > .05$). Sonuç olarak elde edilen bulgular empati eğitim programının empati puanı düşük üstün zekâlı öğrencilerde anlamlı düzeyde bir artışa yol açtığını göstermektedir.

Tablo 4

Deney ve Kontrol Grubundaki Öğrencilerin Ön Test ve Son Test Puanları Arasındaki Farka İlişkin Bulgular

Grup	Testler	N	\bar{x}	SS	Z	P
Deney	Ön Test	8	7,62	1,84	-2,52	0,01
	Son Test	8	12,37	3,38		
Kontrol	Ön Test	8	9,37	1,06	-1,89	0,59
	Son Test	8	10,12	0,35		

4. TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, üstün zekâlı çocukların bir kısmında duygusal gelişimin zihinsel gelişimden daha geride kalabildiği ve bu yüzden de böyle çocukların günlük hayat içindeki etkileşimlerinde zorlandıkları düşüncesinden hareketle gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda da hem üstün zekâlı çocukların empati düzeylerinin tespit edilmesine yönelik bir çalışmanın yapılması hem de duygusal gelişimin bir parçası olarak kabul edilen empatik becerinin üstün çocuklara uygulanacak bir psiko eğitim programıyla geliştirilip geliştirilemeyeceğinin test edilmesi hedeflenmiştir. Çalışmamız bağlamında oluşturulan hipotezler Mann-Whitney U ve Wilcoxon İşaretler testi kullanılarak test edilmiştir. Mann-Whitney U testine göre, “deney ve kontrol grubunun ön-testleri arasında anlamlı bir fark olmayacaktır” hipotezi doğrulanırken (Tablo 2) “deney ve kontrol grubunun son-test puanlarında anlamlı bir fark oluşacaktır” hipotezi (Tablo 3) doğrulanmamıştır. Çünkü bulgularda da belirtildiği gibi deney grubu öğrencilerinin empati puanları tesadüfi bir şekilde kontrol grubundan daha düşük puanlardan oluştuğu için deney grubunun puanlarındaki artış iki grup arasında farka yol açacak bir düzeye kadar yükselmemiştir (Tablo 1). Wilcoxon İşaretler testiyle analiz edilen diğer iki hipotez ise “deney grubunun ön-test ve son-test puanlarında anlamlı bir fark oluşacaktır” ve “kontrol grubunun ön test ve son test puanları arasında anlamlı bir fark gözlenmeyecektir” doğrulanmıştır (Tablo 4). Yani, eğitim programı sonrasında deney grubuna uygulanan son test puanları anlamlı düzeyde bir artış gösterirken kontrol grubunun son test puanlarında anlamlı düzeyde bir artış gerçekleşmemiştir. Bu durum dikkate alındığında, uygulanan empati psiko eğitim programının, deney grubundaki öğrencilerin empati becerilerini arttırmada olumlu yönde etkili olduğu söylenebilir.

Psiko eğitim programının etkililiği gerçekleştirilen uygulamalar dolayısıyla beklenen bir sonuç olarak değerlendirilebilir. Çünkü uygulamalar süresince öğrencilerin hem kendi duygularıyla hem de karşısında bulunan kişilerin duygularıyla ilgili farkındalık kazanmaları sağlanmıştır. Ayrıca, duygu ve düşünceleriyle daha fazla bağlantı kurmaları, verilen ev ödevleriyle grupta gerçekleştirilen farkındalıkların sürdürülmesi, grup içinde gerçekleştirilen oyun ve yarışmalarla “şimdi ve burada” şeklinde öğrenmeler gerçekleştirmeleri, grup aktivitelerinin dinamik doğası gereği öğrencilerin çeşitli duygularıyla karşılaşmaları ve grup içinde bu duygularını yaşamaları sağlanmıştır. Bütün bu süreçler doğal olarak

öğrencilerin empati becerilerinin artmasına katkıda bulunmuştur.

İlgili literatür incelendiğinde çalışmamızda elde ettiğimiz bulgulara benzer şekilde empati eğitim programlarının empati puanlarında artışa yol açtığını gösteren çalışmalar (Gemci, 201; Sortullu, 2011; Yılmaz, 2003) bulunmaktadır. Agresyonun azaltılması için empati puanını arttırmayı hedefleyen bir başka çalışmada da (Castillo vd., 2013) uygulanan eğitim programının empati puanlarında anlamlı düzeyde bir artışa yol açtığı gözlenmiştir. Ancak bu uygulamaların hiç biri üstünlerle gerçekleştirilmediği için çalışmamızın öncü bir araştırma niteliğinde olduğu söylenebilir.

Ayrıca yapılan çalışmanın grup etkileşimine sahip doğası üstün çocuklara dair öğrenmeleri de arttırmaktadır. Bu çalışmada Dabrowski'nin "aşırı duyarlılıklar" teorisiyle paralel bir durum gözlenmiştir. Öğrenciler son-test uygulaması sırasında testi tanıyarak bu testin neden tekrar uygulandığına dair tahminlerde bulunmuşlar ve kendilerindeki muhtemel değişimin ölçüldüğünü anlamalarından dolayı bir hassasiyet ve direnç göstermişlerdir. Bu direnci açıkça ifade eden bir öğrenci "burada çok şey öğrendim fakat cevaplarımı değiştirmeyeceğim" diyerek hassasiyetini ifade etmiştir. Son-teste katılmayıp daha sonra test uygulanan iki öğrencinin son-test puanlarının arkadaşlarından belirgin bir şekilde yüksek olması da bu hassasiyeti doğrular bir niteliktedir. Yani aslında bu çocuklar vermeleri gereken tepkileri çok iyi bilmek ve hissetmekle birlikte, bu çalışmaya gönüllü katılmalarına rağmen kendilerini denek olarak görmüş, bu yüzden de gerçek tepkilerini ortaya koymamak gibi bir hassasiyet geliştirmiş olabilirler. Öğrencilerin bu düşüncelerine ve yorumlarına rağmen cevaplarında değişiklikler olduğu gözlenmekle birlikte böyle bir direnç geliştirmemiş olmaları durumunda, sonuçların, oldukça yüksek çıkabileceği de belirtilmelidir. Ayrıca gruptaki erkek öğrenciler "erkekler ağlamaz" şeklinde sebepler göstererek kendi cevaplarını gerçekte hissettikleri şekilde vermeyerek yine bir indirgemedede bulunmuşlardır. Ancak uygulama yaptığımız teste dair çocukların ifade ettikleri "erkekler ağlamaz" düşüncesinin test maddeleri dikkatle incelendiğinde üzerinde durulması gereken bir nokta olduğu da görülmektedir. Çünkü test maddeleri ayrıntılı bir şekilde gözden geçirildiğinde, empati duygusunun daha çok ağlama ve gözlerin dolması gibi tek bir yöne ağırlık verilerek ölçülmeye çalışıldığı ve dolayısıyla da testin empatiyi belirleyebilecek duygu zenginliğini yeterince taşımadığı dikkat çekici bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma aracılığıyla testin bu anlamda tekrar değerlendirilmesi gerektiği de ifade edilebilir. Öğrencilerin teste dair bu yorumu, üstün çocuklarla çalışırken öğrettiğiniz şeyler kadar öğrendiğiniz şeyler de olacağını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Sonuç olarak, araştırmanın bulgularına göre; deney grubundaki öğrencilerin empati becerilerinde, kontrol grubundaki öğrencilerin empati becerilerine oranla, anlamlı bir artış olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla uygulanan empati becerisi psiko eğitim programının, deney grubundaki öğrencilerin empati becerilerini arttırmada olumlu yönde etkili olduğu söylenebilir. Bu sonuç ülkemizde ve yurt dışında empati becerisi geliştirmeye ilgili yapılan diğer deneysel çalışmaların sonuçlarıyla tutarlılık göstererek, empati becerisini arttırmada, grup çalışmasının yararını bir kez daha ortaya koymuştur.

Bu çalışma, hem bu yaş grubunda yer alan çocuklar hem de üstün çocuklar için empati becerisini arttırmayı amaçlayan eğitim programlarının etkili olduğunu göstermesi açısından bir referans oluşturmaktadır. Özellikle de uygulanan eğitimle empati puanında bir artışın gerçekleşmiş olması bu tür çalışmalara okul rehberliklerinde de yer verilmesinin yararlı olacağını düşündürmektedir. Dolayısıyla bu tür çalışmaların okullarda yaygın bir şekilde

uygulanması öğrencilerin empati becerilerinin ve sosyal zekalarının gelişimine olumlu yönde katkı sağlayacaktır. Ayrıca üstün çocukların toplumun itici ve geliştirici güçleri olduğu dikkate alındığında bu grupta yer alan çocuklarla böyle çalışmaların arttırılmasının gerekliliği de anlaşılmıştır. Çünkü henüz ülkemizde üstün çocuklarla ilgili çalışmaların sayısının oldukça yetersiz olduğu bilinmektedir.

Bu çalışma üstün yetenekli öğrencilerle gerçekleştirilmiştir, ancak benzer araştırmaların farklı yaş ve örneklem gruplarında tekrarlanması eğitim programının etkililiğinin test edilmesi açısından önemlidir. Ayrıca empati becerisi eğitim programının daha geniş gruplara uygulanabilmesi için, programı uygulayabilme yeterliğine sahip uzmanların eğitilmesine yönelik “uygulayıcı eğitimi programı” oluşturulabilir.

Son olarak da, bu çalışmanın izlem çalışması yapılıp ve empati becerisi geliştirme grup psiko eğitim programının etkililiğinin kalıcılığı test edilebilir.

5. KAYNAKÇA

- Ackerman, C.M. (1997). Identifying gifted adolescents using personality characteristics: Dabrowski's over-excitabilities. *Roeper Review*, 19.
- Akkan, H. (2012). *Üstün zekâlı 6-8. sınıf öğrencilerinin iki farklı akademik ortamdaki sosyometrik statülerine göre empatik eğilimleri, yaşam doyumları ve aile yaşantıları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir).
- Altınay, D. (2009). *Psikodrama - 400 ısınma oyunu & yardımcı teknik*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Atkinson, R. L., Atkinson, R.C., Smith, E. E., Bem, D.J., & Hilgard, E.R. (1990). *Introduction to psychology*. Cosmopress, Geneva: Harcourt Brace Jovanovich, Publishers (tenth Edition).
- Bailey, C. L. (2010). *Over-excitabilities and sensitivities: implications of Dabrowski's theory of positive disintegration for counseling the gifted*. [Çevrim-içi: http://counselingoutfitters.com/vistas/vistas10/Article_10.pdf], Erişim tarihi: 13.10.2013.
- Barnett, M.A. (1990). *Empathy and Related Response in Child*. Eisenberg, N., Strayer, J., Empathy and Its Development. Cambridge University Press.
- Björkqvist, K., Österman, & K., Kaukianen, A., (2000). Social intelligence empathy=aggression. *Aggression and Violent Behavior*, 5(2), 191-200.
- Castillo, R., Salguero, J.M., Fernández-Berrocal, P., & Balluerka, N. (2013). Effects of an emotional intelligence intervention on aggression and empathy among adolescents. *Journal of Adolescence*, 36(5), 883-892.
- Cutts, N.E., Moseley, N. (2004). *Üstün zekâlı ve yetenekli çocukların eğitimi*, (Çev: İ. Ersevimi). (2. bs.).
- Deniz, M. E. ve Yılmaz, E. (2006). Üniversite öğrencilerinin duygusal zekâ ve stresle başa çıkma stilleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3(25).
- Dökmen, Ü. (1994). *İletişim çatışmaları ve empati*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Eisenberg, S., & Delaney, D.J. (1993). *Psikolojik danışma süreci*. (Çev: Ören, N. ve Takkaç, M.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Erkan, S. ve Kaya, A. (2005). *Deneyssel olarak sınanmış grupla psikolojik danışma ve rehberlik programları-I*. Ankara: PegemA Yayıncılık.

- Feshbach, N. D. (1984). *Empathy, empathy training and the regulation of aggression in elementary school children*. Aggression in children and youth, Springer.
- Feshbach, N.D. (1978). *Studies of empathic behavior in children*. Progress in experimental personality research.
- Freeman, J. (1985). *The psychology of gifted children: perspectives on development and education*. Chichester: Wiley.
- Gemci, H. (2012). *İlköğretim 8. sınıf öğrencilerine uygulanan etkili iletişim ve empatik beceri eğitiminin öğrencilerin iletişim ve empatik becerilerine etkisinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir).
- Goleman, D. (2006). *Sosyal zekâ: insan ilişkilerinin yeni bilimi*. (Çev: Deniztekin, O. Ç.). İstanbul: Varlık Yayınları (2. Baskı).
- Gros, R. D. (1992). *Psychology: The science of mind and behavior*. London: Hodder and Stoughton(second edition).
- Ivey, A.E., Ivey, M.B., & Simek-Morgan, L. (1997). *Counselling and psychotherapy: A multicultural perspective*. Boston: Allyn & Bacon, 4th ed.
- Jolliffe,D., & Farrington, D.P. (2011). Is low empathy related to bullying after controlling for individual and social background variables?. *Journal of Adolescence*, 34(1), 59-71.
- Jost, M. (2006). *İleri zekâlı çocukları tespit etmek ve desteklemek*. İzmir: İlya Yayınevi.
- Khilstrom, J. F., & Cantor, N. (2011). *Social intelligence*. (Ed. Sternberg, R.J.). Cambridge, U.K.: Cambridge University Press (3rd ed.). [Çevrim-içi: <http://www.-istocrates.berkeley.edu>, Erişim Tarihi:13.10.2013.
- Köksal, A. (2007). *Üstün zekâlı çocuklarda duygusal zekâyı geliştirmeye dönük program geliştirme çalışması*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eğitimde Psikolojik Hizmetler Anabilim Dalı, İstanbul.
- Kuzgun, Y. ve Deryakulu, D. (2006). *Eğitimde bireysel farklılıklar*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım (2. Baskı).
- Lovecky, D. V. (1992). *Exploring social and emotional aspects of giftedness in children*. [Çevrim-içi: <http://www.sengifted.org/archives/articles/exploring-social-and-emotional-aspects-of-giftedness-in-children#sthash.zQ0V4OxE.dpuf>], Erişim Tarihi:13.10.2013.
- Lovett,B.J. & Sheffield,R.A. (2007). Affective empathy deficits in aggressive children and adolescents: A critical review. *Clinical Psychology Review*, Volume 27, Issue 1, Pages 1-13.
- Morganett, R.S. (2005). *Yaşam becerileri: ergenler için grupla psikolojik danışman uygulamaları*. (Çevirenler: Güçray,S., Kaya, A. ve Saçkes M.) Ankara: PegemA Yayıncılık.
- Ragland,G.R., & Saxon,B.(1985). *Invitation to psychology*. İllinois:Scott, Foresman and Company.
- Renzulli, J. S. (1978). “What makes giftedness? Re-examining a definition”. *Phi Delta Kappa*, 60: pp. 180-181.
- Sdorow, L. (1990). *Psychology*. Dubuque, Iowa : Wm.C. Brown Publishers.
- Silverman, L.K. (1997). The construct of asynchronous development. *Peabody Journal Of Education*, 72.
- Sortullu, C. (2011). *Empati eğitim programının 12 yaş grubu erkek basketbolcularda empati becerileri ve takım birlikteliği üzerine etkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İzmir).

- Şahin, M. ve Akbaba, S. (2010). İlköğretim okullarında zorbacı davranışların azaltılmasına yönelik empati eğitim programının etkisinin araştırılması. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 18(1).
- Tillier, W. (1999). *A brief overview Dabrowski's theory of positive disintegration and its relevance for the gifted*. [Çevrimiçi: . <http://uscrs.net/~cgy.btillier/gifted-positivedisintegration.com>] Erişim Tarihi:13.10.2013.
- Tolan, S. (1999). Dabrowski's over-excitabilities: a layman's explanation. *Hoagies' Gifted Education Page*. [Çevrim-içi: <http://www.stephanietolan.com/dabrowskis.htm>]. Erişim tarihi: 25 Ocak 2014.
- Uyaroğlu, B. (2011). *Üstün yetenekli ve normal gelişim gösteren ilköğretim öğrencilerinin empati becerileri ve duygusal zekâ düzeyleri ile anne-baba tutumları arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara).
- Uzun, M. (2004). *Üstün yetenekli çocuklar el kitabı*. İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları.
- Voltan-Acar, N. (1998). *Terapötik iletişim*. Ankara: Onur Ofset (3. Baskı).
- Yavuz, K. E. (2009). *Duygusal zekâ*. İstanbul: Hayat Yayın Grubu.
- Yılmaz Y. A. (2003). *Empati eğitim programının ilköğretim öğrencilerinin empatik becerilerine etkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara).